

IDEALISMUS

Texty této kapitoly představují některé z filosofů, jež u nás patřili k dvěma generacím oponentů pozitivismu. Ti mladší se ve 20. letech pokusili oslabit jeho vliv i založením časopisů Ruch filosofický a Filosofie. Ke zmíněnému už „boji za svobodu české filosofie“ v první polovině dvacátých let je motivovalo i Krejčího preferování pozitivismu v České mysli (a jinde) a ovšem i Rádlovy a Krejčího kritiky. Především však – naši starší i mladší idealisté – byli přesvědčení, že pozitivismus pro svůj agnosticismus (odmítání metafyziky) nemůže dostát všem nárokům na filosofii a že tím zároveň snižuje váhu filosofie v českém kulturním životě.

Karel Vorovka, Ferdinand Pelikán a Tomáš Trnka svými texty zastupují „mladší idealisty“, jejichž filosofování také vyprovokovalo Rádla k jeho kritice. Text **R. I. Malého** Věda a víra lze číst v kapitole o náboženství a text **Vladimíra Hoppeho** Úkol intuice, fantazie a experimentace v přírodovědeckém poznání v kapitole o filosofii přírody. Bez ukázky z díla zůstal František Bartoš, redaktor Filosofie. Úryvkem z knihy Pravda v citu je zastoupen **František Mareš**, profesor fyziologie na Univerzitě Karlově, jenž proti pozitivismu, (Masarykovu) realismu, materialismu a naturalismu psal už od počátku století a v meziválečném období svou filosofickou aktivitu ještě stupňoval; častým předmětem jeho kritiky byla Krejčího psychologie (založená na konceptu psycho-fyzického paralelismu), jež mu byla „psychologií bez duše“. Malé defilé odpůrců pozitivismu uzavírá **Ladislav Klíma**, filosof-samouk, provokující „školské“ filosofy krajním filosofickým subjektivismem i experimenty s vlastní „deoesencí“. Jeho chef d’oeuvre Svět jako vědomí a nic, z něhož je vybraná ukázka, je z r. 1904 (podruhé vyšel v r. 1928), a tak spolu s Marešovými pracemi dosvědčuje, že český pozitivismus měl u nás hned od počátku i své oponenty. – Dodejme, že k nim vždy patřili také filosofové nábožensky orientovaní, ať z řad katolíků (novotomisté, novoscholastici), či protestantů.

Stat' **Ladislava Riegra** je pokusem o kritické vymezení iracionalismu a intuice a jejich role v novější filosofii. Její autor se tehdy hlásil k novokantovství novofrieské školy (jejím zakladatelem byl L. Nelson); v habilitačním spise Problém poznání skutečnosti se zabírá např. Friesovou tezí, že poznání existence mimosubjektivní skutečnosti je založeno na nenázorné složce smyslového vnímání. Druhou Riegrovou knihou z meziválečného období byla Idea filosofie (1939), náčrt zrodu a vývoje ideje filosofie. Článek pozitivisty **Františka Šerackého** jsme zařadili do této kapitoly s ohledem na to, že větší část vybraného textu se týká našich „idealistů“.

František Mareš
Pravda v citu
(Praha 1922, s. 7-25)

Marně hledá člověk pravdy svými smysly a rozumem ve světě věcí; neboť tak dojde jen k pochybování, existuje-li vůbec nějaká pravda; a když by i věřil, že *existuje* pravda, uzná ji za *nepoznatelnou*, pro něj *mrtvou*. A přece prožíváme pravdu přímo citem, *živou pravdu*. Citem prožívám své bytování a působení jakožto duchový činitel, a na tomto citu se zakládá i jistota mého poznávání světa věcí. Cit pudí mne hledat spojení s jinými lidmi jakožto duchovými bytostmi, jakou se cítím sám; i toužím po souhlase jejich citů s mými. Cit praví nám, je-li naše smýšlení a konání *podle pravdy*; a podle pravdy se vzájemně hodnotíme,

uznáváme a ctíme. Všichni cítíme pravdu jakožto *duchový řád* všeobecně a naprosto platný a závazný pro *každou* myslící bytost. Podle tohoto řádu hodnotíme logickou platnost svých soudů, mravní hodnotu svého smýšlení a konání a prožíváme vše dobré a krásné. Tato *živá pravda* jediná může lidi vyvést z rozvalin světa, jež rozkopali hledající v něm pravdy marně, až jí zapírali. (...)

První jistota je *vědomí*. Každý sám přímo prožívá vědomí jako něco původního; zbytečně a marně se namáhá fyzika vyložit vědomí z nějakého pohybu atomů v mozku. Vědomí má rozmanitý a stále se měnící obsah. Nejzřetelněji vystupují v něm *pocity*, světla, barvy, zvuky, tlaky, teploty. Pocity nikdy nevznikají samy, ani z jiného obsahu vědomí, nýbrž vždy jen na fyzický podnět a trvají jen, pokud podnět působí; v upomínce pocit nikdy nemá té živosti a reálnosti, jaké mu dodává skutečný podnět. Pocity se vztahují vždy na podnět, na něco někde mimo vědomí; z nich tvoří rozum podle pravidel sjednocování rozmanitého v celek, pomocí fantazie, vněmy předmětů vnějšího světa, z nichž první je vlastní tělo.

Pocity vtírají se do ohniska vědomí, strhují na sebe pozornost, takže ostatní obsah vědomí se jimi zastíňuje. Lidé zazevlují se do ruchu vnějšího světa a zapominají sebe. A tak pokládají mnozí ostatní obsah vědomí, totiž city a snahy, za pouhé příslušenství pocitů. Pocity, praví se, mají zvláštní citový přízvuk libosti-nelibosti a vzbuzují snahy v tom smyslu. A tak utvrzuje se sklon mysli obracet pozornost ven, do vnějšího světa věcí: tu nepotkáme žádného ducha, leda materializovaného. Třeba tedy obrátit pozornost k jiným složkám vědomí: k citům a snahám. Je mi líbo či nelíbo, jsem vesel, smuten, stydím se, bojím se, doufám. *City* prožívám *sebe sama jakožto duchovou bytost*. Namítne se: city nejsou nic původního, závisejí na pocitech, protože ani tato „duchová bytost“ není nic původního, nýbrž příslušenství těla. Avšak city mají svou původnost, i když vznikají v souvislosti s pocity. V upomínce pocit vybledne a ztratí svou věčnost; cit však bývá v upomínce i živější, než byl v souvislosti s pocitovou událostí. Vzpomeneš-li si na nějaké klukovství svého mládí, mrzíš se a stydíš sám před sebou živěji, než tehdy. Původnost citů je uzнат bez námitky, ukáže-li se na *city samostatné*, nezávislé na jakémkoli pocitu. Takovýto samostatný cit, *holý cit*, může být zachycen u vědomí *prázdném všech pocitů: cit pouhého bytí*. Prázdné vědomí možno na okamžik postihnout, např. při probouzení se ze spaní: první prožitek je tu cit *vlastního bytí*; potom uvědomuješ si rychle: kdo, kde a jak. Tu cítíš se jakožto *duchová bytost*, jejíž přímo prožívané bytování (essentia) je zcela rozdílné od bytí nějaké věci (existentia): „jsem“ má zcela jiný *smysl* než „je“.

Cit „jsem“ se doplňuje jinými původními city: cítím se *působícím činitelem*. *Cit činnosti* provází samo smyslové pocíťování; pocit vztahuje se na podnět, objektivuje se, na základě citu, že já nejsem jeho původcem. Za to předmětný vněm, sestrojený z pocitů, je můj, neboť cítím svou působnost při jeho sestrojování, nevnímám trpně, nýbrž činně, cítím své smyslové *výkony*. A tento cit činnosti smyslové dává mi jistotu, že pocitový vněm je můj a že mohu dosvědčit jeho skutečnost: na vlastní oči jsem viděl! Na citu smyslové činnosti zakládá se jistota mého přesvědčení o skutečnosti vnějšího světa. Cit činnosti provází pohyby mého těla, cítím se původcem svých „kroků“ a uznávám se odpovědným z nich. Cit činnosti provází mé myšlení, spojování představ a tvoření soudů: uznávám se odpovědným ze svého myšlení. Tyto city tvoří *jáství*, to jsem *já, duch*. *Já* tvořím *jednotu* svého vědomí, tvořím spořádaný celek ze všech svých zkušeností, zařaduji nové do soustavy starých. Já cítím se *totožným* ve všech těchto zkušenostech, trvám nezměněný v těchto neustálých proměnách životních, mám *vědomí sebe*, jakožto bytosti trvající nezávisle na čase, neznající pro sebe počátku ani konce. Já mám *sebevědomí* jakožto *osoba*.

Rozum uspořádává neustále se měnící smyslové zjevy v *jednotu*, tvoří z nich *souvislý celek*, užívaje pojmu *substance*, jímž předpokládá, že ve všech proměnách cosi trvá nezměněné, a pojmu *působící příčiny*, podle něhož každá změna je způsobována příčinou. Ale smyslové zjevy samy neukazují nic trvalého a žádného způsobování. I byla těžká otázka:

odkud má tedy rozum ony pojmy? Pojmy, které nepocházejí ze zkušenosti, skrze něž však souvislá zkušenost je teprve možná? Mluvílo se tu o pojmech *a priori*. Není-liž pojem substance obdobou vlastní duchové bytosti a pojem působící příčiny obdobou vlastního působení? Není-liž pojem jednoty a spořádaného celku obdobou vlastního vědomí? Namítne se: potom je všechno poznávání světa zjevů antropomorfní, ve způsobech lidské mysli, a není možno dojít zkoumáním světa zjevů k poznání *absolutna*. Zajisté; lidské poznávání je možné jen po lidském způsobu a poznání *absolutna* není možné zvenku, nýbrž z vlastního nitra.

Přesvědčení, že jen pocity jsou prvotní elementy vědomí, city však jen vedlejší závislé, a že rozum sám je funkcí, která z pocitů utváří představu světa a jeho běhu, a že to stačí k řízení lidského smýšlení a konání, toto přesvědčení zavádí do zvláštního bludu, z něhož nelze vyváznout než jen *citem*, což svědčí o původnosti citu. Tento blud pouhého racionalismu vrcholí v tom, že jiní lidé jsou pro mne pouze těly, objekty, jako jiné objekty světa. Racionalista nevidí žádného důkazu, že kromě jeho vlastního *já* bytují také *já* jiných lidí; i jeví se mu jeho stanovisko nevývratným. Dobře, zůstává-li jen na teoretickém přesvědčení; ale jaká by z toho pošla zásada smýšlení a konání? Racionalista, pomíjející cit, nedostane se ze svého vědomí k vědomí jiných lidí, zastaví se u jejich těla. Zůstane uzavřen ve svém vědomí jako *sám jediný* (*solus ipse – solipsismus*). Z vlastního vědomí vede do vědomí jiných lidí jediný most: *cit – soucit*. Ne soucit s jejich tělesným utrpením, nýbrž *shoda citů*. Po shodě citů s jinými lidmi prahne každý; i zvíře přibližuje se člověku *citem*. Jako sám se cítím duchovou bytostí, osobou, tak uznávám za osoby i jiné lidi, ctím je jako sebe sama, jednoho každého podle jeho osobní hodnoty, kterou oceňuji podle jeho řeči a skutků. Miluji, nenávídím, uctívám a pohrdám. Cit určuje hodnoty, cit vytyčuje účely, k jejichž uskutečnění rozum podává jen prostředky, cit strhuje vůli k jednání, mnohdy proti radě rozumu. Prahnu po duchovém společenství s lidmi, po shodě citů, toužím po tom, aby všichni uznali, co mám za pravdu, abychom se shodli o pravdě; neboť pravda může být poznána jen shodou v přesvědčení všech myslících bytostí, ježto má mít všeobecnou platnost.

A tak všichni lidé prahnou po duchovém společenství, po spojení všech myslí v jednu mysl; neboť jen z tohoto spojení může vzejít poznání pravdy. Všichni obcujeme spolu *jako duchové*, třeba i prostředky tělesnými; ale nehledíme k těmto prostředkům; i řeč chápeme přímo po jejím duchovém smyslu, pomíjejíce jejich zvuků. Duchovné společenství je možné jen na základě pevného, nezměnitelného *duchového řádu*. I v jednotlivém vědomí je proměnlivý obsah *uspořádáván* v celek, do něhož se zařadují nové prožitky; ano, všechn život, i tělesný, probíhá podle *pořádku*. Pořádek, *ordo* a koordinace jsou význačnou vlastností všeho života. Pořádek uskutečňuje se podle cíle, podle účelu, podle ideje, jejíž hodnota je určena *citem*, nejnižše *citem potřeby*. A tak i duchové společenství, celek nejvyšší hodnoty, zakládá se na pevném a nezměnitelném *duchovém řádu*, jenž je vštípen v každou lidskou mysl jakožto *mravní zákon*. Žádné světské zákony nemohou změnit mravní zákon; co je *legální* nebývá vždy také *morální*; ale nejvyšší snahou lidského společenství má být, aby světské zákony se stále přibližovaly k zákonu mravnímu. (...)

Pouhý racionalismus, jenž opomíjí cit a zůstává na vědění ze smyslů a z rozumu, zavádí v blud solipsismu, ale neuznává také nic *nadrozumového*. Nezná žádných jakostí ani hodnot, ježto počítá jen s veličinami; nezná žádných účelů a žádného tvoření něčeho nového a hodnotného, nezná ani svobody ani odpovědnosti, poněvadž uznává jen příčiny způsobující účinky, které jsou obsaženy již ve svých příčinách, takže nad ně nic nového nemůže vzniknout; tak je mu přítomnost výsledkem minulosti a budoucnost přítomnosti. Není-li hodnot a účelů, není ani svobody ani mravního zákona; mravnost vzniká a vyvíjí se přizpůsobováním života k poměrům, je společenským zařízením, je jen legální; vodítkem je jí prospěch, především prospěch vlastní, jenž je rozumně nejlépe zajištěn prospěchem všech. (...)

Racionalismus nelze vyvrátit žádnými rozumovými důvody, neboť je právě nejzralejším plodem rozumu. Racionalista uzavírá se do svého rozumu jako do pevného hradu, ale s velikým *sebezapíráním*. Neboť neuznává *cit a vůli sebevědomé lidské osoby*, což by bylo uznat *nadrozumovou pravdu* a vzdát se obmezených nároků rozumu. Takový nárok činí racionalismus i na *život sám*, jehož vrcholem je sebevědomí; chce pochopit život rozumem, objektivně, jako přírodní mechanismus fyzikochemických dějů seskupených *náhodami*. Tu staví se rozum *nad život*, ač přece je výtvorem života; ano povznáší se sám k absolutnu, jako rys pravdy, ač přece absolutno, jistotu a pravdu jinak popírá. Rozum zaplétá se v odpory, jakmile překročí úzké meze svého určení. Je-li sám *životní funkcí* a je-li život funkcí mechanických dějů seskupených *náhodou*, tedy povstal rozum z náhod, z naprostého nerozumného původu. Tu je zřejmo, jak racionalismus sám se vyvrací uznáním *iracionálního*. (...) Život nepochopí se nikdy zvenku, žádnou objektivní vědou, nýbrž jen z nitra, přímým *prožíváním*, citem a snahou. Racionalismus stále jen hledá něco někde; avšak pravda se tuší z nitra, *cítí se*.

Duch, jímž se cítí sebevědomá, mravní osoba lidská, je odkázán ve všech svých projevech na fyzické prostředky, z nichž první je vlastní tělo: tak vzniká *duševně-tělesní jednota*. Tělem náleží člověk k *přírodě*, k jednotě všeho, co se rodí, vyvíjí a umírá. Životní vývoj vytváří vnitřním pudem stále nová těla, povšechně téhož druhu, ale přece co nejrozličnější *individua*. Tento vývoj dostoupil vrcholu v člověku, jenž je každý *jedincem*, který se nikdy neopakuje, *individualitou*. A na tomto přírodním základě individuality dospívá člověk k sebevědomí jakožto osoba. Avšak tento přírodní základ podléhá osudu všeho, co se rodí a upotřebuje fyzických prostředků: *smrti*, vyrovnávající všechny rozdíly a zastavující všechno dějství rozpadem. Jaký smysl, jaký účel má toto životní úsilí nesčetných pokolení jednotlivců? Rozum, neznaje účelů, nenalezne jiné odpovědi než *žádný*; účelem života není nic jiného než *vyžít se*. A tak stojí tu rozum zase před velikým *nerozumem*. Účel životního vývoje je nadpřírodní a nadrozumový: *dospět k sebevědomí osoby, ducha, přiblížit se k pravdě*. *Přírodní vývoj tvoří základ pro kulturní rozvoj*. (...)

Člověk, věda, že zemře, cítí se přece členem duchového společenstva, rozšiřuje se na ně, ztotožňuje se s ním, obětuje se mu. Neboť v tomto společenstvu tuší i svou nesmrtelnost. To teprve dává smysl jeho krátkému životu a přináší uspokojení. V tom je pravda, platná pro všechny duchové bytosti vůbec. První duchové společenství rozvíjí se v *rodině*, přirozeném to základě citového souhlasu. V rodině vytváří se společné sebevědomí, vštěpují se první mravní city, láska, čest, důstojnost. Přirozený základ má též vyšší duchové společenství *národa* (...) Nejvyšší duchové společenství na zemi bylo by společenství *všelidské*. Avšak *lidstvo* nemá přirozeného základu individuality a nemá jednotného sebevědomí. Lidský cit, vlastní každému člověku, vztahuje se vždy jen na kteréhokoli *bližního*, nikoli na lidstvo vůbec. Milovat *lidstvo* znamená vlastně nemilovat nikoho zvláště. (...)

Symfonie a harmonie, hudební umění vzrušuje i hlubiny lidské mysli a povznáší ji do nadpozemská, kde tuší *plnou pravdu*, bytující v *duchovém veškerenstvu*. Plnou pravdu hledá lidská mysl v *náboženství*, které je vrcholem lidské kultury. V pozemském životě, i v celém duchovém společenstvu všeho lidstva zůstává plná pravda přec jen nedostupnou, zjevujíc se tu jen neurčitými a neúplnými rysy. Člověk zatížený tělesností není ani schopen poznat plnou pravdu, i kdyby se mu zjevovala; jeho pozornost příliš utkvívá na světě, pro prostředky k životu. Smysly a rozum příliš zatlačují cit, jenž přece je základem veškeré jistoty skrze přímé prožívání. *Věda o světě*, zbudovaná rozumem podle smyslových vněmů, uznávajíc sama svou relativnost a nenalézajíc nikde jistoty, podlamuje víru, že je vůbec nějaká o sobě bytující, absolutní pravda. *Názor světa* zbudovaný rozumem na základě pojmů „substance“ a „působící příčiny“, jejichž původu rozum sám se nedopátrá, i když uznává nějaké „absolutno“, představuje je jako substanci, bezduchou a bezvědomou matici (materii) zjevů, způsobovaných příčinami podle nutnosti, takže substance, zůstávajíc věčně táž, věčně se

proměňuje. V tomto věčném kolotání bez účelu a beze smyslu není krásy, kromě krásy zoufalství a hrůzy, není mravnosti, není žádné duchové pravdy; je v něm jen neustálé uskutečňování téže skutečnosti. Takovýto racionální názor světa, aby se učinil přijatelným lidské mysli, odívá se v roucho pravdy, mluví o citech lidskosti, o mravnosti, o krásě, ano i o bohu, podle vzoru Barucha Spinozy. Ale podle své vnitřní podstaty je bezduchý, bezcitný, bezmravný a bezbožný. Také u nás se šíří racionalistický pozitivismus a realismus, a to předně ve jménu vědecké pravdy; hlásal humanitu a mravnost, hledal i náboženství a boha. Ale svou pravou podstatou podkopal základ mravnosti, otupil náboženský cit a vysušil zdroje umění. Tím je ohrožena *národní kultura*; neboť ke kultuře nestačí jen racionalistická *osvěta*, nestačí jen věda, nýbrž především mravnost a hlavně umění; a vrcholem kultury je náboženství.

Hledání pravdy je nejtěžší a neodbytný úkol, jaký si ukládá lidská mysl sama; neboť *prahne po pravdě*. V tomto hledání posilňuje ji víra, že *pravda bytuje*; víra vyvěrající z citu, jímž *lidská osoba* sama se prožívá jakožto člen řádu duchové pravdy. V této víře, prýstící z jediné původní jistoty: *jsem*, nemá být mysl mýlena rozumem, jenž ovšem pravdy *nikde nenalézá*, ana není žádným předmětem. Rozum však má chránit mysl před *bludem pověry*, do něhož snadno upadá cit, z důvěry tak jako ze strachu. Lidstvo počalo pravdu hledat tam, kde tušilo pravdu plnou, v náboženství; počalo budovat jehlan kultury od vrcholu, bez osvětového základu. Ale bez osvěty zvrhlo se dosud každé náboženství v *pověru obřadů* a přineslo místo duchového společenství podle pravdy *nesnášenlivý fanatismus*. Je-li účel a smysl lidského života *hledat pravdu*: je lidstvo na pravé cestě k pravdě a blíží se k ní? Přes neustálé bloudění, přes všechno pochybování, bytuje-li vůbec nějaká pravda a jaká asi by měla být, lidstvo přece jen neztrácí pravou cestu k pravdě, jejíž stopy rozeznává a sleduje. A i když občas, a často, množství sejde z této cesty, přece vždy aspoň někteří ji neopouštějí; a ostatní dají se za nimi, až poznají, že bloudili. Stopy pravdy jsou zřetelně vtlačeny v lidskou mysl, jsou znatelné i v samém světě. První rys pravdy je *vědomí*, první jistota, na níž se zakládá všechno poznávání: *pravda je vědomá*. Dále *sebevědomí* a *osoba*, trvající beze změny ve všech proměnách časů. Dále *duchový řád*, jímž se cítí lidská osoba zavázána duchovému společenstvu: *řád logický*, podle něhož závazně myslí, pod úhonou křivého myšlení; *mravní řád*, podle něhož závazně smýšlí a jedná, pod trestem vlastního svědomí. *Pořádek*, podle něhož mysl buduje z rozmanitých jednotlivostí souladný celek; pořádek zjevný ve světě ústrojenstva (mechanismy nerostné přírody netvoří takových celků). *Duchový řád* ukazuje, že *pravda je přísná*. Ale mravní dobré a krásy, jejíž rysy jsou zjevné i ve světě, svědčí, že *pravda je dobrá a krásná*; není tedy *strašná*. Vždyť i láska a milosrdenství, živé a účinné v lidské mysli, jsou také význačné rysy pravdy.

Mravní ideály a ideály krásy nejsou pouhé blouznění mysli, nejsou romantické fantazie, nýbrž pokusy přiblížit se k pravdě. Více pravdy bývá v pohádkách než v líčeních skutečných událostí. Sama skutečnost má být utvářena podle pravdy. Umění nemá zobrazovat skutečnost, nýbrž pravdu. Možno-li skutečnost utvářet podle pravdy? Ano, dlužno docela. Neboť skutečnost nevznikla jen vývojem příčin a účinků, budoucnost není obsažena celá v přítomnosti a minulosti; tu je mnoho příčin neurčených a energií neuvolněných. V budoucnosti je plno možností, z nichž jedna se uskuteční, podle toho, které příčiny se určí a které energie uvolní. Mnohé určuje náhoda; ale mnohé může určit člověk a tak tvořit nové skutečnosti podle duchového řádu.

Tak může i svět být řízen podle pravdy.